

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.01.09

ӘӨЖ /УДК/ UDC930(091

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.024>

Д.Б. Малгаждар ^{*1}, Қ.А. Еңсенов ²

¹Alikhan Bokeikhan University, 2 – курс докторанты Қазақстан Республикасы. Семей қаласы.

E-mail: Daurtn_2005_07_16@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Халықаралық қатынастар факультеті, Аймақтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақстан Республикасы. Астана қаласы.

E-mail: kanat-02-79@mail.ru

**ӘБУСАҒИТ ЖИРЕНШИННИҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
БАСПАХАНА ІСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ КІТАПТАР ТАРИХЫ**

Аңдатпа

Бұл ғылыми-зерттеу мақаласында қазақ халқының тарихына қатысты әр кезеңдерде басылған кітаптар және оларды жарыққа шығарумен айналысқан баспаханалардың жұмысы туралы Әбусағит Жиреншиннің зерттеу еңбегі туралы жазылған. Қазақстан тарихына қатысты XIX-XX ғасырларда жарық көрген қазақ кітаптары тарих ғылымы үшін өте маңызды мәселе болып табылады. Зерттеуде қазақ кітаптары, баспа ісіне қатысты архив деректері, жинақ материалдар және осындай құнды еңбектерді жинақтап жүйелеген Әбусағит Жиреншиннің еңбегі қарастырылған. Қайраткер Әбусағит Жиреншин қазақ елінің тарихына қатысты кітаптарды жинастыруда түрлі сапарларға шыққандығы, ел арасына этнографиялық экспедицияларға барып, құнды деректік материалдарды жинақтауы мен оларды ғылыми айналымға келтіруі ғылым саласына қосылған үлес екендігі анық. Бұл еңбек қазақ кітаптарының тарихы туралы алғашқы рет баспа бетінде жариялануымен құнды. Еңбектің ерекшелігі Орта Азия халықтарының өзіне тән көне жазуы, әдебиеті, бай мәдениетін және 1800 жылдан 1917 жылға дейінгі Россия мен Қазақстан көлеміндегі басылған қазақ кітаптарының қашан, қай жерде басылғаны, оларды шығарушылар кімдер екендігі және жазба мұраны жинаушылар мен авторлар жайында мәліметтер беріледі. Сондықтан, қазақ кітаптарының тарихына байланысты Әбусағит Жиреншин атқарған қызметімен байланыстыра отырып қарастыру өте өзекті мәселе болып табылады.

Кілт сөздер. Әбусағит Жиреншин, Қазақ кітаптары, Баспа ісі, Кітаптар, Баспахана, Мәдени мұра, Рухани қазына

Малгаждар Д.Б. *¹, Енсенов К. А. ²

¹Alikhan Bokeikhan University докторант 2 курса
Республика Казахстан.
E-mail: Daurtn_2005_07_16@mail.ru

²Л.Н. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Ассоциированный профессор кафедры
Регионоведения факультета международных отношений.
Республика Казахстан. город Астана.
E-mail: kanat-02-79@mail.ru

КНИГОПЕЧАТАНИЕ И ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ КНИГИ В ТВОРЧЕСТВЕ АБУСАГИТА ЖИРЕНШИНА

Аннотация

В данной научной статье описывается исследовательская работа Абусагита Жиреншина над книгами, изданными в разные периоды, связанными с историей казахского народа, и работой типографий, занимавшихся их изданием. Изданные в XIX и XX веках казахские книги по истории Казахстана представляют собой весьма важную проблему для исторической науки. В исследовании рассматривается деятельность Абусагита Жиреншина, который собирал и систематизировал казахские книги, архивные данные, связанные с издательским делом, коллекционные материалы и другие ценные труды. Очевидно, что огромный труд Абусагит Жиреншин внес значительный вклад в область науки, совершая различные поездки для сбора книг по истории казахского народа, совершая этнографические экспедиции по стране, собирая ценные документальные материалы и вводя их в научный оборот. Ценность данного труда заключается в том, что он стал первым опубликованным исследованием по истории казахской книги.

Особенностью работы является то, что в ней приводятся сведения о самобытной древней письменности, литературе и богатой культуре народов Средней Азии, а также о том, когда и где были изданы казахские книги в период с 1800 по 1917 годы на территории России и Казахстана, кто их выпускал, кто собирал письменное наследие и кто были его авторы. Поэтому весьма актуальным является рассмотрение истории казахской книги в связи с творчеством Абусагита Жиреншина.

Ключевые слова. Абусагит Жиреншин, Казахские книги, Печать, Книги, Типография, Культурное наследие, Духовное сокровище

Malgazhdar D. B. *¹, Yensenov K.A. ²

¹Alikhan Bokeikhan University Doctoral student 2 course
Republic of Kazakhstan. Semey.
E-mail: Daurtn_2005_07_16@mail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
Associate Professor of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations,
Republic of Kazakhstan. Astana
E-mail: kanat-02-79@mail.ru

PRINTING AND THE HISTORY OF KAZAKH BOOKS IN THE WORKS OF ABUSAGIT ZHIRESHIN

Abstract

This research article describes the research work of Abusagit Zhirensin on books printed at different periods related to the history of the Kazakh people and the work of printing houses that were engaged in their publication. Kazakh books published in the 19th-20th centuries related to the history of Kazakhstan

are a very important issue for historical science. The study examines the work of Abusagit Zhirensin, who collected and systematized Kazakh books, archival data related to printing, collection materials and such valuable works. It is clear that the hero Abusagit Zhirensin went on various trips to collect books related to the history of the Kazakh people, went on ethnographic expeditions around the country, collected valuable documentary materials and brought them into scientific circulation. This work is valuable because it was the first to be published on the history of Kazakh books. A key feature of this study is that it provides information about the ancient script, literature, and rich culture of the peoples of Central Asia, as well as when and where Kazakh books were published between 1800 and 1917 in Russia and Kazakhstan, who published them, and who collected and authored the written heritage. Therefore, examining the history of Kazakh books in connection with the work of Abusagit Zhirensin is a highly relevant issue. Therefore, it is a very relevant issue to consider the history of Kazakh books in connection with the work of Abusagit Zhirensin.

Keywords. Abusagit Zhirensin, Kazakh books, Publishing, Books, Publishing house, Cultural heritage, Spiritual treasure

Кіріспе.

Білікті ғалым, қазақ мәдениетінің өткені мен бүгінгісін терең танып, ғылыми түрде талдаушы, Абайдың шығармашылық мұрасын алғашқы зерттеушілердің бірі және қазақ кітаптану ғылымының негізін қалаушы, тарихшы, әдебиеттанушы, өлкетанушы, киносценарист, Халықаралық Азия, Африка елдері кинофестивалінің (Ташкент 1968 ж.) лауреаты, баспа ісі мен музей саласының дамуына қомақты үлес қосқан Әбусағит Жиреншиннің 1971 жылы жарық көрген «Қазақ кітаптары тарихынан» атты еңбегі бүгінгі күнде тарих ғылымына аса құнды дерек көзі болып табылады.

Бұл еңбек қазақ кітаптарының тарихы туралы алғашқы рет баспа бетінде жариялануымен құнды. Бұл кітапты Әбусағит Жиреншин 1958–1963 жылдары республикалық кітап сауда басқарма басшысы болған кездегі тың ізденістің нәтижесі ретінде жарыққа шығарды.

Әбусағит Жиреншиннің бұл еңбегі қазақтың баспа кітаптарының тарихын баяндайды. Еңбектің ерекшелігі Орта Азия халықтарының өзіне тән көне жазуы, әдебиеті, бай мәдениетін және 1800 жылдан 1917 жылға дейінгі Россия мен Қазақстан көлеміндегі басылған қазақ кітаптарының қашан, қай жерде басылғаны, оларды шығарушылар кімдер екендігі және жазба мұраны жинаушылар мен авторлар жайында мәліметтер беріледі.

Өзектілігі. Зерттеу нысанына алынған қазақ кітаптарының тарихы мен баспа ісі өте өзекті мәселе. Қазақ кітаптарының тарихымен айналысып, оған алғаш рет жүйелеу жұмыстарын және библиографиясын жасаған Әбусағит Жиреншиннің ел тарихындағы атқарған еңбегі зор. Сондықтан, қайраткердің атқарған еңбегін қазақ кітаптарының тарихымен қоса қарастыру аса маңызды жұмыс болып табылады.

Материалдар және Методология.

Материалдар. Ғылыми зерттеу мақаласын жазуға Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) деректері жинақталып, Қазақстанда жарық көрген «Қазақ кітаптары тарихынан» атты деректер жинағы қолданылды. Сондай-ақ, Қазақ кітаптары мен баспа ісіне байланысты Әбусағит Жиреншиннің еңбектері және әртүрлі кезеңде жарық көрген тарихи әдебиеттер пайдаланылды.

Методология. Ғылыми-зерттеу тақырыбына нысан ретінде алынған Қазақ кітаптарының тарихы мен баспа ісін қарастыру, зерделеу аса маңызды мәселе болып табылады. Тарих ғылымының теория-методологиясы бойынша зерттеудің өзіндік ұстанымдары бар. Мысалы, В.Н. Смоленскийдің «Теория и методология истории» атты еңбегінде тарихи зерттеуде ең маңыздысы тарихи принцип және жүйелі тұрғыдан зерттеу мәселесін көрсеткен.

Тарихшылық принципі әлеуметтік ортадағы құбылыстардың сипаты мен бірегейлігі туралы идеялармен түйінделеді. Бұл идеялардың дамуы тұтастай алғанда тарихи білімнің маңызды құрамдас бөлігі болды және бұл нақты тарихи зерттеу тәжірибесінен ажыраған абстрактілі теориялық талдаудың саласы емес еді. Оның үстіне тарихшылық туралы дамытатын идеялардың

мазмұнын құрайтын және оның мағынасы, мәніне жетелейтін ойлау белгілері мен ерекшеліктерінің қалыптасуына негіз болады [1].

Талқылау. Рухани мәдениетіміздің тарихына арналған бұл еңбекті зерттеп жазу барысында Әбусағит Жиреншин Орта Азия кітаптары туралы ертеректе және кеңестік дәуірінде жазылып жарияланған зерттеулер мен мақалаларды негізге алса, кітаптану ғылымының жалпы – методологиялық принциптеріне көптеген ғалымдардың, атап айтқанда кітаптанудың ғылыми негізін қалауға үлес қосқан ғалымдар СССР Ғылым академиясының толық мүшесі М.Н.Тихомировтың, СССР Ғылым академиясының мүшесі – корреспонденті А.А.Сидоровтың, кітаптану ғылымының докторлары А.В.Западовтың, Н.М.Сикорскийдің, И.Е.Баренбаумның, Г.Н.Чабровтың, Г.И.Коляда, А.И.Дейдің есімдерін атауға болады. Отандық баспамыздың тарихы мен жағдайын зерттеуде П.А.Чувилов, Н.Г.Малыхинның және А.И.Назаровтың, жазудың шығуы мен қалыптасуын зерттеушілерден В.В.Радловтың, А.Н.Кононов пен В.А. Истриннің еңбектеріне және архив құжаттарына сүйенеді [2].

Әбусағит Жиреншиннің «Қазақ кітаптары тарихынан» атты еңбегі «Жазулар тарихынан» бөлімімен бастау алады, мұнда араб жазуының тарихы, араб жазуымен жазылған тұңғыш жарияланған кітаптардың бірі – «Құтадғу білік». Оны 1069 жылы баласағұндық ірі ғұлама Юсуф Баласағұнидің сол кездегі Қашқария мен Жетісуды билеген Сутук Бограханға сыйлағандығы айтылады [3, 29 б.].

Кітаптың араб алфавитімен жазылған екі нұсқасы бүгінгі күнде Каир мен Ташкентте сақталған. Ал, Бограханға берілген үшінші нұсқасы ұйғыр алфавитімен жазылған. Ал түрік тілдерінің алғашқы сөздік кітабы «Диван лұғат ат түрік» деген еңбекті ұлы ғалым Махмұд Қашқаридің 1074 жылы жазып шығарғаны баяндалады. Сонымен қатар өз халқының қамын ойлаған Ахмед Яссауи, Сүлеймен Бақырғани, Әбілғазы сынды ғалымдар өз туындыларын араб алфавитінде және өз ана тілдерінде – шағатай, қыпшақ тілдерінде жазғаны айтылады [2, 466-467 б.]. Әбусағит Жиреншин осы аталған кітаптардың жазулар тарихына тоқтала отырып, алфавитсіз жазу, жазусыз кітап болмайтынын айта отырып, қазақтың көне және қазіргі кітаптар мен газет – журналдары бірнеше жаңа алфавитке көшуі, жазба мәдениетіміздегі белгілі бір тарихи кезеңдерді атап көрсетеді.

Орта Азияның ұлы ғалымдары мен ақындары, тарихшылары араб жазуын орта ғасырға дейін пайдаланғандығы, 1905 жылдан бастап араб жазуының қазақ халқының ұлттық тілдеріне сай жасалуы, қазақша «төте оқу» немесе «тура жазу» деп аталуы, Қазақстанда араб алфавиті ХХ ғасырдың басына дейін, яғни 1929 жылға дейін 900 жыл бойы қолданыста болғандығы баяндалады. Яғни, Латын алфавитінің шығу тарихы, түркі тілінде сөйлейтін халықтардың арасында, араб алфавитінен жаңа түрік алфавитіне көшу қажеттігі жайында Баку мен Ташкентте және Қазақстан ғалымдары Қызылордада бас қосқандығы, латын алфавитіне көшу мақсаттында әрбір республикада «Жаңа түрік алфавитіне» көшу комитетінің ұйымдастыру жұмыстары, латын әліпбиіне көшудің қажеттілігін айқындай білген.

Орта Азия республикаларының латын алфавитіне көшуі 1928–1929 жылдары Әзербайжанда, Өзбекстанда, Қазақстанда, Татарстанда кеңінен қолданылуы, 1929–1939 жылдарда Қазақстанда шыққан кітаптар мен газет – журналдар латын әрпімен жарияланғандығы және 1939 жылдан бүгінге дейінгі орыс алфавитіне көшу тарихымыздың маңыздылығын арттыра түседі.

Кітаптың екінші бөлімінде, Қазақстанның Ресейге қосылуы кезіндегі Ресей зиялыларының қазақ еліне рухани – мәдени ықпалы, арнайы экспедициялардың жасалуы, көне ескерткіштерді табу, баспаханаларды ұйымдастыру, қазақ кітаптарының шығу тарихы жан – жақты зерттелген.

Россияның ХҮІІІ ғасырдан бастап қазақ жеріндегі ғылыми – зерттеу, өлкетану ісімен айналысқан жеке ғалымдардың еңбектерінің жарық көргендігі, сондай – ақ Орта Азия мен Қазақстан жеріне 1844 жылға дейін саяхатшылардың сапары 22 рет ұйымдастырылса, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап арнаулы ғылыми экспедициялар жыл сайын ұйымдастырылып отырғандығы нақты деректер бойынша дәлелдеген [4].

Әбусағит Жиреншиннің «Қазақ кітаптары тарихынан» атты еңбегінде ХІХ ғасырда қазақ даласында болған саяси, экономикалық өзгерістер жайында ізгілікті істері мен еңбектер

қалдырған орыс саяхатшыларының, ғалымдарының, әдебиетшілері мен шығысты зерттеушілердің (ориенталистер, востоковедтер, тюркологтар) қатары көбейе түскендігі айтылады. Осы орайда, тіл білімі, әдебиет, көне заман мұраларын зерттеушілер белгілі академик В.В. Радлов, проф. И.Н. Березин, проф. П.М. Мелиоранский, Н.М. Ядринцев, акад. И.Ю. Крачковский, проф. Г.С. Саблуков, Г.И. Спасский, А.Ф. Гумбольдттың, тарихшылардан Н.Я. Бичурин, В.В. Бартольд, Т.Н. Грановский, А.И. Левшин, Н.Я. Аристов, С.М. Соловьев, Н.И. Веселовский, В.В. Вельяминов-Зернов, А.Н. Харузин, М.Красовский, А.И. Добросмысловтың; геология, география, этнография, антропологиядан П.П. Семенов – Тяньшанский, П.К. Козлов, В.А. Обручев, И.В. Мушкетов, Н.А. Северцев, М.И. Венюков, А.И. Бутаков, Г.С. Карелин, А.В.Терещенко, И.И.Завалишин, А.Ф.Голубев, Г.Н.Потанин, П.Маковецкийдің; оқу-ағарту ісінен Н.И. Ильминский, В.В. Григорьев, В.В. Катаринский, А.Мозохин, А.Е. Алекторов, А.В. Васильев, Ф.Д. Соколов сияқты көптеген ғалымдардың өмірі, еңбегі нақты деректермен жазылған [4, 474 б.].

Жоғарыда көрсетілген ғалымдармен қатар XIX ғасырда Орынбор, Семей, Маңғыстау, Қазақстанның басқа да жерлеріне өз еркімен немесе жер ауып келгендердің арасында халқымыздың тұрмысын, әдеби мұрасын, музыкасын зерттеушілердің де жазған ғылыми еңбектері аталады. Олар – есімдері әлемге әйгілі А.С. Пушкин, В.А. Жуковский, Л.Н. Толстой, Г.Успенский, В.Г. Короленко, Г.Зелинский, А.П. Крюков, Н.Н. Муравьев, В.И. Даль, И.А. Крылов, Т.Г. Шевченко, М.И. Михайлов, В.А.Ушаков, Ф.М. Достоевский, С.Ф. Дуров, Е.П. Михаэлис, А.Н. Плещеев, Н.Успенский, А.А. Ивановский, П.Н. Распопов, Н.Г. Хлудов, А.Затаевичтер. Осылардың арасынан Әбусағит Жиреншин Н.Я. Бичуриннің «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена» деген үш томдық аса құнды тарихи кітабын, Г.С. Саблуковтың «Дешті – қыпшақ мәдениеті жайындағы очерктерін», Н.Я. Аристовтың «Опыт выяснения этнического состава киргиз – казахов большой орды и карта киргизов», А.Н.Харузиннің «Киргизы Букеевской Орды», А.И. Добросмысловтың «Тургайская область», «Исторический очерк» деген еңбектерін айрықша атаған. Сондай – ақ Т.Г. Шевченконың қазақ өмірінен салған картиналары мен жазған өлеңдері, суретші Н.Г.Хлудовтың еңбектері, В.А.Ушаковтың «Киргиз - кайсақ» повесі, Н.Н. Муравьевтің «Киргизский пленник» поэмасы, В.И. Дальдің «Бикея и Мауляна» повесі, Г.Зелинскийдің «Киргиз», «Степь» поэмалары, А.Затаевичтің қазақтың «1500 әні мен күйі» аса бағалы мәдени мұраларымыздың бірі екенін атап өтеді [5].

Нәтижелер.

Әбусағит Жиреншин Қазақстанның Россияға қосылғанынан кейінгі орыс ғалымдарының ғылыми – зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жарық көрген ғылыми еңбектер туралы бірталай зерттеулер жүргізді. Олардың ішіндегі аса құндылары, Василий Никитич Татищевтің 1768 – 1784 жылдары жарық көрген орыс және шетел деректері негізінде “Ерте заманнан бергі [Ресей](#) тарихы” атты еңбегі қазақ халқы, оның тарихы жайында құнды мәліметтер беретіні орысша жазылған тұңғыш елеулі еңбектердің қатарына қосады.

Ғалымның асыл мұрасы баспадан өзі дүние салғаннан кейін жарық көрген. Еңбектің бірінші томы 860 жылға дейінгі скиф (сақ, хун), сармат, славяндар тарихына, екінші томы 860 – 1149 жылдардың аралығындағы жылнамаларға, үшінші томы 1237 жылға, төртінші томы 1462 жылға, бесінші томы XVI ғасырдың ортасына (1577 ж.) дейінгі тарихи оқиғаларға арналған. Соңғы кітабы 1848 жылы жарық көргендігі, ғалымның араб, парсы, түрік, қалмақ, грек, латын, қазақ тілін жақсы білгендіктен Гереодот, Страбон, Птоломей, Нестор, Әбілғазы сияқты ғұламалардың жазғандарын өз еңбектеріне пайдаланғаны баяндалады.

Әбусағит Жиреншин автордың еңбегіне бағасын берген академик М.Тихомировтың көз қарасын былай атап өтеді: «Орыстың белгілі кітап зерттеушісі Татищевтің бұл еңбегінің ғылыми мәні әлі де жойылған жоқ, өйткені ол қазіргі ізі жоғалып кеткен жылнамаларға ғылыми түсініктер берген, орыс тарихын бүкіл дүние тарихымен және Россияның кейбір халықтары тарихымен ұштастырып жазған», – дейді.

Әбусағит Жиреншин орыс ғалымдарының ішінде, Алексей Ираклиевич Левшиннің 1832 жылы жарық көрген «Қырғыз, қазақ немесе қырғыз – кайсақ далаларының сипаттамасы» атты

еңбегін былайша сипаттайды: «Орыс география қоғамының негізін қалаушылардың бірі Ресей және шетел ғылыми қоғамдары мен Академияларының мүшесі А.Левшиннің бұл еңбегі үш томнан тұрады. Бәрі де қазақ халқының жеріне, тарихына, өнеріне арналған. Бірінші томы – қазақ жерінің географиясына, екіншісі халқымыздың көне заманнан XIX ғасырға дейінгі тарихына, үшіншісі – этнографиясына (тұрмыс, салт, қолөнер) арналған. Сонымен қатар қазақ халқының Ресейге қосылған күннен бастап XIX ғасырдың басына дейінгі орыс өкіметі және Орынбор әкімдерімен сауда, саяси, ресми қарым-қатынасынан аса бай, құнды толық мәліметтер беретінін атап өтеді» [4, 23 б.].

Келесі ғалым, Ресей бодандығындағы қазақ халқының тарихы мен мәдениетін, шаруашылығы мен тұрмыс – салтын зерттеген еңбектерінің ішінде Г.Н.Потанин шығармалары жүйелі түрде айтылған. Қазақтар тұрмысының аса тартымды мәліметтері қызықтырған, әрі орыс қоғамын қазақтардың тарихы және мәдениеті, тұрмыс – тіршілігімен таныстыруды мақсат еткен Г.Потанин сапары Қазақстанның Шығысынан, Көкпекті, Зайсан, Тарбағатай сынды табиғаты көркем жерлерден басталғанын баяндайды [4, 481-482 б.].

Сонымен қатар, Василий Владимирович Бартольдтың Таяу Шығыс, Орталық Азия мен Орта Азия тарихын түбегейлі зерттеп және қазақ өлкесін мекендеген тайпалардың тарихы жөніндегі еңбектерінің ғылыми мәні зор екені айтылады. Бартольд Орта Азия мен Қазақстан халықтарының көне дәуірден бастап-ақ өзінің тарихы, мәдениеті болғанын ғылым түрде негіздегені айтылады.

Әбусағит Жиреншин Бартольдтің көптеген құнды еңбектерін атап көрсетеді, мысалы, «Моңғол кезеңіне дейінгі Түркістандағы христиандық туралы» (1894), «Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» (1898–1900), «1893–1894 жылдары ғылыми мақсатпен Орталық Азияға саяхат туралы есеп» (1897), «Жетісу тарихының очерктері» (1898), «Ежелгі заманнан 17 ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» (1902), «Түркістанның мәдени өмірінің тарихы» (1922). Жоғарда көрсетілген еңбектерде қазақ, қарақырғыз, тәжік, түркімен, өзбек халықтарының даму жолдарын дәлелдейтін фактілер мен оқиғалардың молдығы айтылады [5, 29 б.]. Түркістан мәдениетінің тарихында қазақ, өзбек, түрікмен, тәжік халықтарының көне әдебиеті, ғимараттары, қалалары, тастан қашалған алуан түрлі ескерткіштері мен жазу – сызулары, таңбалары, өнері, музыкасы болғандығын бұлтартпас фактілермен дәлелдейтіндігі және академиктің асыл мұрасы еліміз бен жеріміздің тарихын тануға аса қажетті еңбектер екендігі баяндалады.

Әбусағит Жиреншин Польша ұлт – азаттық көтерілісіне қатысушы, поляк революционері Адольф Янушкевичтің «Адольф Янушкевичтің өмірі» атты кітабын ерекше атап өтеді. Бұл еңбекті Адольф Янушкевич дүниеден өткен соң 1861 жылы Париж қаласында, кейіннен 1875 жылы Берлин қаласында бастырып шыққандығы және көп жылдарға дейін бұл еңбектің біздер үшін беймәлім болып келгендігі, поляк тілінен орыс тіліне доцент Ф.Стеклова бастырғанын атап көрсетеді [6].

Әбусағит Жиреншин «Янушкевич 1835-1846 жылдары Омбы, Семей, Верный губернияларын аралауы, талай-талай өнер саңлағымен, ел билеуші сұлтандармен, қарапайым кедейлермен кездесуі. 1843 жылы 2 шілде де шешесіне жазған хатында: «Мен орман жамылған, жері маралды, бұғылы, бұланды таулардан астым, Европада тірі жанға белгісіз өзендерден малтып өттім, он екі жыл өткен соң бірінші рет бұлбұл құстың әсем үнін естідім... 25-30 шақырым жүрген сайын жүзіктің көзінен өткендей үйір – үйір жылқысы, түйесі, қойы, ірі қара малымен мыңдап көшіп жүрген қырғыздардың тайпаларын көрдім... Ташкент пен Қоканнан келе жатқан көпестердің керуен көшін, топ-тобымен жайылған жабайы құландарды, сайғақтарды көрдім. Осының барлығы тіптен қызық емес пе?» [4, 31 б.], - деп әдеби еңбегінде табиғат көріністерін сипаттап жазып, үзінді келтірген.

Адольф Янушкевичтің ұзақ уақыт қазақ даласында болып, халқымыздың өмірін, дәстүрін және мәдениетін зерттегенін көреміз. Қазақтар туралы олардың тарихынан, әлеуметтік құрылымынан, тұрмысынан, рухани өмірі мен әдет – ғұрпынан бастап алуан түрлі тақырыптарды қамтыған жекелеген мәселелерін арнайы және тереңдетіп көрсететін еңбектер аз емес. Жоғарыда

келтірілген деректердің тарихи маңыздылығы Ресей бодандығындағы қазақ тарихын зерттеуде аса маңызды болып табылады, өйткені құжаттар және зерттеулер отар аймақтың шаруашылық өмірі, әлеуметтік құрылымы, мәдени дамуы, салт – дәстүрі, наным – сенімі туралы мол, әрі қайталанбас мәлімет береді. Қазақ жүздерінің Ресей бодандығын қабылдау үдерісін шынайы зерттеуге септеседі. Қазақ елінің тарихи тұлғалары, қызметі мен адам қасиеттері туралы құжаттар олардың тарихи портреттерін сомдауға, қоғамдағы орны мен рөлін айқындауға, объективті түрде қарастыруға жол ашады.

Әбусағит Жиреншин әсіресе кітап тарихын және баспа ісін зерттеумен шұғылданушы қауымға революцияға дейінгі қазақ кітаптарын білумен қатар, көрнекті баспашылардың өмірі мен қоғамдағы ағартушылық еңбектеріне талдау жасайды. Солардың бірі Ільяс Борағанұлы 1846 жылы Қырымда, Бақшасарай қаласында туған. 1866-1874 жылдары Стамбулда жоғарғы медреседе оқып, осман, араб, парсы тілдерін жетік білген, өзі шығыс әріптерінің шебері деген лауазым алған тамаша каллиграфист. Ільяс Борағанұлы 1898 жылдан 1908 жылға дейін Петербург университетінің Шығыс тілдері факультетінде осман тілінен сабақ берген. 1903 жылы «Восточный» атты Петербургте баспахана және баспа – литография ашқандығы, шығыс тілдеріндегі кітаптарды шығаруы. Қазақ халқының екі ұлы перзенттерінің - Абайдың өлеңдерін тұңғыш 1909 жылы, Шоқанның өзі зерттеп, түсінік жазған «Тоқтамыс» жырын 1905 жылы кітап етіп бастырғанын атап көрсетеді [7].

1837 жылы Берлинде туған Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) Радловтың еңбектерінің ғылыми мәні зор екені айтылады. Берлин университетінің Шығыс тілі және философия факультетін бітірген, 1958 жылы 21 жасында философия ғылымының докторы атағын алған. 1884 жылдан бастап Россия Ғылым академиясының мүшесі, әдебиет және жазба, түркі тілдерінің аса көрнекті маманы. В.Радловтың Алтайда, Іле өзені бойында, Монғолияда, Түркстанда, Қырымда ғылыми экспедициялар ұйымдастырғаны, халықтың ауыз және жазба әдебиетінің үлгілерін жинастырып, мұқият зерттеп кітап етіп бастырғаны айтылады. Олардың ішіндегі аса құндылары «Образцы народной литературы тюркских племен» деген он бір томдық зерттеулері және «Түрік тілі грамматикасын», «Түрік әдебиет нұсқасының» төрт томдық еңбектері 1876-1896 жылдар арасында жазып баспадан шығарғандығы баяндалады. Бұл еңбектерде зерттеу тақырыбының көпшілігі қазақ – ноғай әдебиетіне арналғандығы айтылады. В.Радлов 1872-1883 жылдары Қазанда тұрып, сол жердегі қазақтарға, татарлар мен башқұрттарға европаша білім алуға көмектескендігін атап көрсетеді.

Әбусағит Жиреншин 1855 жылы Орынбор қаласында туған Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевтың ғылыми – зерттеу жұмыстарының нәтижесі, жарық көрген ғылыми еңбектерінің мәні зор екені айтылады. 1876 жылы Орынбор кадет корпусын бітірген. Диваев өзбек, парсы, қазақ тілдерін меңгерген. Кадет корпусында оқып жүріп қазақ халқының тұрмыс-салты, әдет-ғұрпына қатысты құнды материалдар, ауыз әдебиеті жинаумен шұғылданғандығы. Әбусағит Жиреншин Әбубәкірдің ғылыммен шұғылданған елу жылдық өміріндегі еңбегін қағаз бетімен өлшеп көрсетеді, қазақ мұрасынан орыс тіліне аударып бастырғандары 1600 бет – 96 баспа табақ, қазақша бастырған материалдары 1800 бет – 100 баспа табақ, жалпы жариялаған кітаптарының саны – 115. Осылардан тыс Әбубәкірдің еңбектері «Ученые записки Казанского университета», «Записки русского географического общества», «Записки Восточного отделения археологического общества», «Известия общества археологии, истории и этнографии Казанского университета», «Туркестанская ведомость» журнал – газеттерінде жиі – жиі жарияланып тұрғандығын айтады. Онда халық өмірінің барша саласын: бесік жырын, беташарын, құдалақ салтын, мақал – мәтелін, жоктауын, жұмбақтарын, күлкі – сықақтарын, лирикалық дастандарын түгелдей қамтитындығы. Сондай – ақ қазақтардың мал бағудағы тәжірибесін, жыл қайыруын, жұлдыздарға қарап ауа райын болжаудың талдап жазғандығы баяндалады.

Әбубәкір Диваевтың Ташкенттегі қазақ ағарту институтында және Орта Азия Университетінің Шығыс факультетінде сабақ бергендігі, Түркстан Орталық Комитеті жанындағы қазақ–

қырғыз ғылым комиссиясына және Ташкенттегі бірнеше ғылыми қоғамдарға мүше болғандығы айтылады.

1923 жылы Әбубәкір Диваевтың ғылыми қызметіне 40 жыл толуына орай Ташкенттегі Қазақ ағарту институтынан Әбубәкір атында кафедра ашуға, Орталық Азия музейінде Әбубәкір атындағы бөлім ашуды және еңбектерін бастыру мен ұйымдастыруды, оған Совнаркомның төрағасы Тұрар Рысқұлов, іс басқарушысы Филипов қол қойғандығы баяндалады.

Зерттеуші Әбусәғит Жиреншин «Қазақ кітаптары тарихынан» атты еңбегінде Қазан университеті кітапханасының қорында Шығыс халықтары мәдениетінің асыл қазынасының өте сирек кездесетін нұсқалары сақтаулы тұрғанын да айтады. Мысалы, И.Н. Березин жинастырған Қадырғали Қосынұлы Жалаиридің «Жамиғ ат тауарихы» мен білім ордасына 1889 жылы Жәңгірхан сыйға тартқан сегіз қолжазба. Сондай-ақ, Шығыс зерттеушісі Александр Казембек 400 сомға алған Насреддин Тусидың «Евклид геометриясының бастамасы» мен шығыс ғалымы әл-Фарабидің «Халасаты алхаик» деген зерттеулерінің түпнұсқалары және Жаяу Мұса, Жүсіпбек Шаихул Исламұлы сияқты көптеген қазақ авторларының әдеби, ғылыми шығармалары да мұқият сақтаулы тұрғанын баяндайды [4, 62 б.].

Әбусәғит Жиреншин осы еңбегінде XIX ғасырдың өшпес жұлдыздары. Қазақ тарихында жаңа бағытты бастаған, болашаққа жол салған демократ, ағартушы қайраткер. Ескімен күресіп, жаңа заманның, жаңа ағымның бастаушысы болған. Ағарту майданында, ғылым саласында, әдебиетті дамытуда қисапсыз еңбек сіңіріп, халқымыздың болашағын дұрыс бағдарлаған Шоқан Уәлихановтың, Ыбырай Алтынсаринның, Абай Құнанбаевтың қолжазбалары мен алғашқы еңбектерінің баспада шығу тарихын баяндайды.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми, әдеби, тарихи, этнографиялық еңбектерінің бір томдығы 1904 жылы Петербургте басылып шыққандығын айтады. Шоканның қолжазбаларын зерттеп, қарап, баспаға дайындауға орасан зор еңбек сіңіріп, жас таланттың 500 беттен астам жазбаларын жариялаған ғалымның досы Г.Н. Потанин мен белгілі профессор Н.И. Веселовский еңбектерін атаған.

Шоқан қазақ, қырғыз, ноғайлы әдебиеті жазба мұраларын, тарихи шежірелерді жинап, бір жүйеге келтіріп, олар жайында ғылыми талдаулар жасады. Қазақтың орта ғасырдағы тарихшысы Қадырғали Жалаирдың «Джамиғ ат тауарих» атты еңбегінің негізгі тарауларын тұңғыш рет орысшаға аударып, түсініктемелер жазғаны. Сондай – ақ XVIII ғасырдың белгілі тарихшысы Әбілғазы Баһадурдың «Түрік шежіресімен» де, Мұхаммед Захреддин Бабур сұлтанның «Бабур намесімен» де жұртшылықты тұңғыш рет таныстырған да Шоқан екендігі айтылады.

Қайраткер Ә.М. Жиреншиннің «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жырының қолжазба түрінің қазақ тілінде 16 нұсқасы мәлім екендігі. Солардың ішінде ең толығы Шоқан Уәлихановтың 1856 жылы Аягөзде Орта жүздің атақты ақыны Жанақпен кездесіп, онан «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жазып алған поэмасын И.Н. Березин 1876 жылы «Түрік хрестоматиясының» III бөлімінде жарияланғандығы айтылады [8, 2-3 б.].

Әбусәғит Жиреншин Ыбырай Алтынсаринды қазақ халқының ағартушылық тарихында және ұлттық мектебінің қалыптасуында терең із қалдырған тұлға деп біледі. Ыбырай қазақ мектептері үшін арнайы екі оқулық жазып, 1979 жылы Орынбордағы И.И. Ефимовский–Мировицкий баспаханасынан шыққан «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» және «Киргизская хрестоматия» атты оқулықтарың бастырып шығарғаның атап көрсетеді.

Ыбырай Алтынсаринның 1899 жылы қазақ тілінде Қазандағы Чиркова баспаханасынан «Мактубат» атты хрестоматиясы жарық көргендігі. Ыбырайдың «Мактубат» еңбегі баспадан өзі қайтыс болған соң он жылдан кейін достарының көмегімен жарық көрген оқулық. Ыбырайдың бұл еңбегі әдеби, тарихи, ғылыми – хрестоматиялық кітап және XIX ғасырдағы қазақ әлеуметтік ойындағы ірі еңбектің бірі екендігі айтылады.

Хрестоматиядағы келтірілген материалдар Ыбырай Алтынсаринның батыс, шығыс, орыс, қазақ тарихына, әдебиетіне жетік екендігін көрсетеді. Мұнда: еңбек, кәсіпшілік, өнер-білім, тіршілік, тапқырлық, шешендік, жомарттық, сараңдық, мораль, этика, білім жайында үлкенді-кішілі қызықты мысалдар мен әңгімелер айтылғандығы баяндалады. Бұл хрестоматияны ғылыми

мәні зор екені айтылады және еңбектің екі кітап етіп шығаруға жоспарлағаны баяндалады, Ыбырай Алтынсарин бірінші кітаптағы мақалаларды мынадай төрт тарауға бөледі: 1. Балалар өмірінен алынған әңгімелер; 2. Әртүрлі жастағы адамдар өмірінен алынған әңгімелер; 3. Қазақ ақындарының ең жақсы өлең-жырларынан үзінділер; 4. Қазақтың мақал-мәтелдері.

Екінші кітапта Ы. Алтынсарин қазақтың төл әңгімелерінен басқа тарихи, географиялық, өндіріс техникасы жөнінен және кеңсе ісін жүргізу үлгілері жөнінен мақалалар қоспақ болғандығы. Алайда, автордың бұл еңбегі аяқталмай қалғаны, оның үстіне қолжазбасы да сақталмағаны айтылады.

Қазақ арасында Ыбырай Алтынсарин орыс ақындарының тәрбиелік, дидактикалық мәні бар бірсыпыра өлеңдерін, әңгімелерін аударғандығын атаған. Мысалы, Л.Н. Толстойдың «Силинчи ханымын», «Данышпан қазысын», «Жамандыққа жақсылығын», «Үш ұрысын», И.И. Паульсонның «Бір уыс мақтасын», «Алтын жаңғағын», «Аурудан аяңған күштірегін», «Таппарлығын», И.А. Крыловтың «Қарға мен түлкісін», К.Д. Ушинскийдің «Құзғын мен сауысқанын», «Түлкі мен ешкісін» аударғаны, оларды 1879 жылы өзі құрастырған оқулыққа енгізгендігін атап өткен.

Обусағит Жиреншин орыс әдебиет классиктерінің шығармаларын ана тілінде аударған, орыс поэзиясының қайнар бұлағы А.С. Пушкиннің, М.Ю. Лермонтовтың, Крыловтың, солар арқылы Гетенің, Байронның, Гейнелің тамаша өлеңдерін аударған Абайдың еңбектерін айрықша атайды. 1880 жылдың соңы мен 1890 жылдың басында Абай Лермонтовтан 24 өлең аударғанын, ол арқылы Байрон мен Гетенің шығармаларымен танысқандығы. М.Лермонтовтың «Қанжар», «Теректің сыйы», «Желкен», «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз» деген өлеңдерін шарықтаған шабытпен аударғаны. Крыловтың «Бұлбұл мен есек», «Жарлы мен бай», «Ала қойлар» сияқты мысалдарын қазақ халқына тұңғыш рет таныстырған да осы Абай екендігі баяндалады [9].

Абайдың көзі тірісінде өлеңдер жинағы кітап болып басылмағаны. Тек ең алғаш Абай өлеңдері орыс тілінде шығатын ресми газет «Ақмола ведомостіне» қосымша қазақ тілінде шығатын «Дала уәлаяты» газетінде Көкбай Жанатайұлының атымен басылып шыққандығы. Абайдың 1888 жылғы жазған «Жаз» атты өлеңі «Дала уәлаяты» газетінің 1889 жылғы жетінші және тоғызыншы номерлерінде жарияланғандығы жайында айтады.

Абайдың аты бірінші рет ресми ғылыми әдебиетте 1903 жылғы орыстың ғалымы Семенов-Тяньшанскийдің редакциясымен шыққан «Біздің Отанымыздың толық географиялық баяны» деген орыс тіліндегі кітаптың 204-інші бетінде, «Абай жаңа ағымның ақыны, А.С. Пушкиннің «Евгений Онегинін» аударып, қыр сахарасына таныстырды» деп жазғандығын көрсетеді.

Абай қайтыс болғаннан бір жылдан соң Абай туралы 1905 жылы 25 ноябрьде «Семипалатинский листок» деген газетте некролог жазылғандығы. Бұдан кейін Абайдың қысқаша өмірбаяны 1907 жылы шыққан Семейдің Географиялық қоғамының үшінші кітабында некролог ретінде ақынның портретімен қоса басылып шыққаны. Абайдың аты 1906 жылы Петербургте ағылшын тілінен орыс тіліне аударылып шыққан «Сібір және айдау» деген кітапта Абайды ғалым, оқымысты ретінде атап өткені айтылады [9, 13 б.].

Абай мұраларын жариялауда ауыз толтырып, ерекше тоқтайтын оқиға 1909 жылғы Петербургте «Бораганскийдің» баспаханасында тұңғыш рет ана тілінде басылып шыққан Абайдың өлеңдер жинағы деп, - жазады Жиреншин.

Абай қайтыс болғаннан кейін інісі Ысқақтың баласы көп жылдар Абай тәрбиесінде болған Кәкітай әр жерде, әркім қолында қасиетті дұғадай ғып сақтап жүрген өлеңдерін, қара сөздерін тұңғыш рет жиыстырып, почеркісі әдемі ауыл молдасы Мүрсеит Біке баласын ақыға жалдап, қолжазба дәптер ғып көшіртеді, Абай өлеңдерін реттеп, белгілі бір жүйеге келтіргені. 1907 жылы әуелі Семей, одан соң Омбыға келіп, ол жерлерден баспахана таба алмағаны, поезбен Қазан қаласына барғаны айтылады [10].

Ондағы баспаханалар тез баспайтын болғандықтан Петербургтағы «Бораганский» баспаханасының Қазандағы өкілімен екі жақты келсім шартқа отырып, қолжазбаны теруге жібереді. Петербургтағы баспаханада қазақ тілін жақсы білетін адам болмағандықтан корректорлық

жұмысты Кәкітайдың өзі алып жүргізгендігі жазылған [11]. Сөйтіп екі жылда Петербургтен Шыңғыстауға почта арқылы оқуға жіберіліп тұрған қолжазба кітап болып Абай өлендері 1909 жылы жарыққа шыққандығы айтылады. Тек осының өзі ғана Кәкітайдың есімін мәңгі ұмытпауымызға айқын дәлел бола алатындығын айтады. Өзі жазған Абайдың қысқаша өмірбаянында Кәкітайдың Абайдың шығармашылық жолына дұрыс баға беруге тырысқандығы, Абайдың өлендерінің тақырыбын, жазылған жылдарын мүмкіндігінше, өз әлінше көрсеткенін, жазғанын айтады.

Екінші рет Абайдың таңдамалы өлендер жинағы 1917 жылы Орынборда Нұржановтың бастыруымен жарыққа шыққанын. Осыдан кейін 1918 жылы Семей қаласында февраль айынан бастап, айына екі рет «Абай» атты әдеби журнал шығып тұрғаны. Үшінші рет Абай шығармалары жинакталып, 1922 жылы Ташкент қаласында Кәкітайдың атымен кітап болып басылғаны. Абайдың өлендері, тапқақ сөздері, сол уақыттардағы шыққан «Таң», «Сана», «Шолпан» сияқты қазақ тіліндегі журналдарда, «Ыңқылаб» сияқты өзбек журналында үнемі жарияланып отырғандығын баяндайды [12].

Обусағит Жиреншин Қазақ кітаптарының алғашқы орталығы Қазан қаласында полиграфияның жақсы базасы болғанын, XIX ғасырда шыққан шығыс халықтары кітаптарының 70 проценті басылғанын жазған. Полиграфия, графика, шрифтер, литография, линотиптерге анықтама бере отырып, олардың шығу тарихы, қолдану аясын кеңінен талқылып жазған [13].

Қазан баспаханасы алдымен 1800 жылы Петербургтегі «Азия» баспаханасының бөлімшесі ретінде ұйымдастырылып, 1808 жылы Қазан университеті жанынан баспахана ашылуы, 1816 жылы университет жанынан ғылыми еңбектерді басатын дербес комитет құрылғандығы,

«Қазан университетінің ғылыми жазбаларын» шығара бастауы, «Азия» баспаханасы мен университет баспаханасын біріктіру туралы мәселесі 1809 жылдан бастап 1819 жыл аралығындағы екі баспахана арасындағы қызу талқылау нәтижесінде 1829 жылы «Азия» баспаханасы университет баспаханасымен біріктірілгендігі, осы кезден бастап типографияның жұмыс жағдайы жақсара бастағаны және тарихи қалыптасу кезеңдеріне талдау жасалған.

Университеттің баспаханасы тарихта маңызы зор игілікті роль атқарғандығы. Оған себепкер болған университеттің ғылыми – педагогтардың еңбектері айтылады. Онда 60 профессор мен магистр қызмет жасағандығы. Олардың көбі Шығыс ғылымын зерттеуші ориенталистер мен тюркологтар, арабистер болғандығы. Олар қолжазбаны ғылыми советте талқылауы, құндыларын баспаға ұсынғандығы. Осы ретте алғашқы цензор, ірі ғалым И.Хальфиннің, профессорлар Ф.И.Эрдман мен К.Азембектің және И.Н.Березиннің есімдерін атап өтеді.

Қазан қаласында бұдан басқа да қазақша кітап басқан бірнеше жеке меншік баспаханалардың болғаны, 1866 жылы Қазанда 6 баспахана, 5 литография, 4 словолитня жұмыс істегені. Олар үкіметтік және жекеменшіктік болып екіге бөлінгендігі. Қазыналық баспаханалар: Губерниялық ресми баспахана, Университет баспаханасы, Әскери округтің баспаханасы. Жеке меншіктік баспаханалар: К.А.Тилли баспаханасы, Коковинаның немесе Шевицтің баспаханасы, Данилованың баспаханасы, Шамсиддин Хұсаиновтың баспаханасы, Ағайынды Кәрімовтар баспаханасы және олардың кітап басудағы жұмыстары айтылады. Олардың ішінде Шыңғысхан мен Ақсақ Темір өмірі, Әбілғазы Бахадурдың «Түрік шежіресі», «Көрұғлы», «Хисса Қамбар», «Қожанасыр ертегілері», Қожа Ахмед Иасауидің 134 өсиетін қамтыған «Диван и Хикмет» кітабы, Абай Құнанбаевтың Қарамола съезіндегі қазақ халқы үшін қабылданған Заңы (1886 ж. Басылып шыққан). Бір ғана Қазан Университеті баспаханасында 1800-1890 жыл аралығында қазақ, татар, араб, шағатай тілдерінде 242 кітап жазылғаны айтылады [14].

Жеке меншік баспахана иелері ішінен қазақ кітабын көп бастырушы Шамсиддин Хұсаинов алғашқы кезде өзінің қаражатымен Қазан Университетінің баспаханасынан қазақ кітаптарын бастырып дайындағаны айтылады [15]. Олардың ішінде «Хисса Қозы - Көрпеш» (1890 ж.), «Хисса Біржан сал мен Сара қыздың айтысқаны» (1900 ж.), «Хисса Шортанбайдың бала зары» (1901 ж.), «Халахуал – Машһүр Юсуф Көпеев һәм оның бағызы бір шығырлары» (1901 ж.), «Хисса Айман – Шолпан» (1913 ж.), «Ер Тарғын» поэмасы (1879 ж.).

Шамсиддин Хұсаиновтың Университет баспаханасымен және Орынбор, Уфа, Кәрімовтармен серіктесіп баспахана ашқаны, көп жылдар бойы 100-ден аса қазақ кітаптарың шығарғаны айтылады.

Ағайынды Кәрімовтар XX ғасырдың бас кезінде Орынбор қаласынан Хұсаиновпен бірігіп өздерінің бумен жүретін «Хизмәт» атты баспа бірлестігін ұйымдастырып, тек қазақ тіліндегі кітаптарды шығарғандығы айтылады. Олардың ішінде Мұхамеджан Сералиннің «Гүлкәшима» (1903 ж.), Нұржан Наушабаевтың «Манзумат қазақия» (1903 ж.), Спандияр Көбеевтің «Қалың мал» (1913 ж.) романдары, Шәңгерей Бөкеевтің «Көкселдір» және «Шаир» атты жинағы, Әбубәкір Кердерінің «Әдебиет қазақия» (1902 ж.), Сабыржан Садықұлының «Терме» (1903 ж.) өлеңдері мен Мұрат Мөңкеұлының «Ғұмар қазыға айтқандары» (1908 ж.).

Қазақ кітаптарын бастыруда үлкен еңбек еткен ағайынды Шәріпжан мен Мұхамеджан Мыңқожаұлы Кәрімовтер бірыңғай қазақ тілінде 115 атаулы кітап басып шығарғаны. Олардың көбі XX ғасырдың басында жарияланғандығы. Кәрімовтар қазақ авторларымен үнемі байланыста болғандығы дәлел болатын бір-сыпыра мәліметтерге тоқталады. Бүгінгі күнде Қазан Университетінің архивінде, Қазан Ғылыми кітапхана фондында және Татарстан Тарихи архивінде, Баспасөз комитеті мен жандарм архивынан табылған бағалы құжаттар мен архивтерде сақталған хаттар мен карт полиграфист Әбдірахман Фатхуллиннің берген мағлұматтары баяндалады.

Қазан губернаторының 1901 жылы 4 июньде Кәрімовқа литография ашуға берген ресми рұқсаты, Орынбор мен Семейде кітап сататын дүкендері болғандығы айтылады. Кәрімовтар қазақ авторларымен үнемі байланыста болғанын жоғарыда айттық. Осыған дәлел болатын қазақ авторларымен қазақ кітаптарын бастыруда үлкен еңбек жасалғаны айтылады. Олардың кейбіреулеріне тоқталып өтеді Мұхамеджан Сералиннің «Гүлкәшима» (1903 ж.) поэма, Қазақ өмірінен алған реалистік шығарма – қазақ қызы Гүлкәшима мен жігіт Баймағамбеттің бір-біріне ғашықтық хикаясы, «Шаир» – қазақ ақындары жырларының жинағы. Бастырушы Хұсаинов пен ағайынды Кәрімовтер. Мұнда Шәңгерей Бөкеевтің көптеген таңдамалы өлеңдері, Алаша Байтоқ жыраудың Жәңгірханға айтқаны, Асан Қайғы мен Жәнібек хан арасындағы Айсылдың ұлы Әмиет туралы айтысы, тағы басқа да материалдар басылған. 1917 жылы Орынборда шыққан, «Жиренше» (1909 ж.) Қазақтың Әз Жәнібек ханның биі, ақылшысы Жиренше шешеннің ханға айтқан өсиеттері мен үлгі сөздері, Спандияр Көбеевтің «Үлгілі бала» (1912 ж.) оқулық, Мейрам Ысқақұлының «Қазақ мақалдары» (1914 ж.), Мұхамбет Ораз Нұрбаевтың «Қазақша әліппе» (1910 ж.) балаларға арналған оқулығы, Сәдуақас Сейфуллиннің «Өткен күндер» (1915 ж.) Бұл Сәкен Сейфуллиннің 21 жасында жарық көрген тұңғыш кітабы. Бұл өлеңдер жинағында Сәкен жас кезіндегі өмір суреттерін, табиғат аясын, махаббат құшағын, көшпелі ел көріністерін, туған жер, өскен елін суреттейді. Жинақта лирикалық сарын басым. Онда «Туған ел», «Жайлауға», «Жайлауда қымыз ішу», «Жазғы түнде», «Түс», «Кім басшы аға халыққа», «Ақын», «Інішегім», «Нұра», «Жетімге», «Кетпейтін естен ғашық жар», «Қоштасқан жер», «Сағыну», «Қазақ саяғы», «Надан бай», «Оқыған қазақ» өлеңдері басылған. Сәкеннің бұл өлеңдері оның толық жинағына енбей қалғандығы айтылады.

Қазақстан территориясында қазақ кітаптарының шығуы 1912 жылы тұңғыш рет Семейде ұйымдастырылған «Ярдам серіктігі» атты баспахана тарихы баяндалған. Баспахананы ағайынды Садық, Сұлтан, Хасан Нығыметуллиндер ұйымдастырғаны. 1915 жылы «Ярдам» баспаханасың барлық жабдығымен Омбыдағы бір көпес сатып әкеткелі тұрған жерінен Семейдегі Саржал ауылының қазағы Үкібаев Қаражан деген көпес 11 000 сомға сатып алғандығы. 1917 жылдары ана тілімізде шыққан «Халық сөзі» газеті, «Сары Арқа» газеті, 1918 жылы «Абай» журналы, 1920 жылдан бастап Ш.Тоқжігітовтің ұйымдастыруымен «Қазақ тілі» газеті мен 1924 жыл «Таң» журналының шығуы. «Ярдам» баспаханасынаң 1912–1915 жылдар арасында оншақты қазақ кітабын басып шығарғаны айтылады.

Әбусағит Жиреншин XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында Қазан, Уфа, Ташкент, Астрахань, Орынбор, Троицк, Алматы, Семей, Орал, Петербург қалаларында шыққан қазақ кітап мәдениетінің дамуына ерекше еңбек сіңірген қазақ авторларының еңбектерің атап өтеді. Олар:

Кашафуддин Шаһмарданұлы 1859 жылдан 1899 жылға дейін қолтумасы, аудармасы бар 22 кітап жазған, Ақылбек Сабалқлы 1909 жылдан 1915 жылға дейін қолтумасы мен аудармаларын қосқанда 15 кітап, Жүсіпбек Шейхул Исламұлы 1879 жылдан 1915 жылға дейін 15 кітап, Мақыш Қалтаев 1904 жылдан 1913 жылға дейін 7 кітап жазған, Шәдітөре Жәңгіров 9 кітап, Спандияр Көбеев 1910 жылдан 1915 жылға дейін 3 кітап (бір аударма), Ыбырай Алтынсарин 1879 жылдан 1889 жылға дейін 4 кітап, Тайыр Жомартбаев 1912 – 1913 жылдары 2 кітап, Машһүр Жүсіп Көпеев 1907 жылдан 1910 жылға дейін 3 кітап, Мұхамеджан Сералин 1903 жылдан 1910 жылға дейін екі кітап жазғандығы айтылады.

Сол кезде орыс, шығыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударған, орыс, парсы, араб тілдерін жетік білген Молданияз Бекимов, Спандияр Көбеев, Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шейхул Исламұлы, Кашафуддин Шаһмарданұлы сияқты аудармашылардың. Және ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ кітаптарын бастыруға елеулі еңбек сіңірген баспашылардың баспахананы ұйымдастыру, қажетті кадрларды дайындау, баспа машиналарын табу, оларды әріптермен қамтамасыз ету, қолжазбаны цензурадан өткізу, кітапты халыққа тарату сияқты игілікті істеріді жүргізуде Қазанда және Орынборда көптеген қазақ кітаптарын шығарған ағайынды Мұхамеджан мен Шәріпжан Кәрімовтардың, Шамсутдин Хұсайнұлын, Кәкітай Құнанбаевтың, Троицкиде шыққан «Айқап» журналын негіздеуші Мұхамеджан Сералиннің, тюрколог Ильяс Борағанскийдің қазақ жырларын, ертегілерін, әңгімелерін көп бастырған ғалым профессор Абубәкір Диваевтың, Шығыс халықтарының ауыз әдебиеті мен тұрмысын зерттеген академик В.В. Радловтың, профессорлар И.Н. Березин, Н.И. Веселовский және Г.Н. Потаниннің еңбектері баяндалады.

Қорытынды.

Жоғарыда Қазан қаласы шығыс әдебиеті, оның ішінде қазақ әдебиетін басуда орталық болғанын айттық. Қазан қаласы қазақ кітаптарын бастыруда елеулі орын алған тұңғыш баспа болса, сонымен қатар қазақ кітаптары ХІХ ғасырда Петербург, Уфа, Ташкент, Оренбург, Семей, Омбы, Орал, Верный, Астрахань қалаларында да шыға бастағандығы. Оған Россияның жалпы мәдени дамуы, экономикасының өрлеуі зор әсер еткенін көреміз. Жалпы ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың бас кезінде осы қалалардан орта есеппен бір мыңнан астам атаулы қазақ кітаптары басылып шыққаны, олардың тиражы орта есеппен алғанда бес миллион данаға жететіндігі. Тек бір ғана осы фактінің өзі қазақ елінің жаппай «қараңғы», «тағылықпен өмір сүрген» ел деген үстіртін қорытындыларды теріске шығарады.

Сөзімізді түйіндей келе, Әбусағит Жиреншиннің бұл кітабы өткен тарихтан нақты мағлұмат беретін, аңыз емес ақиқатқа құрылған, таптырмайтын ғылыми жазба, 1958-1963 жылдары республикалық кітап сауда басқарма басшысы болған кездегі тың ізденістің жемісі. Бізге Әбусағиттің еңбегі сонысымен де қымбат. Жалпы, қазақ кітаптарының тарихы өз алдына жеке зерттеуді қажет ететін тақырып екендігі анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Смоленский Н.И. *Теория и методология истории.* – Москва: Издательский центр «Академия», 2008. – С.141.
2. Жиреншин А. *Избранные труды.* Алматы: Алаш, 2003. 624 с.
3. «Ә.М.Жиреншиннің ғылыми және шығармашылық мұрасы» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Семей 2013 ж., 26 сәуір – 326 б.
4. Жиреншин Ә. *Қазақ кітаптары тарихынан.* - Алматы: Қазақстан, 1971. 178 б.
5. Жиреншин А.М. *Из истории казахской книги.* – Алма-Ата: Казахстан, 1987. 144 с.
6. Жиреншин А. *Сотворение великого чуда // Журнал-Простор-№4-113-115 бет-1964 ж.*
7. Жиреншин Ә. *Аса қымбатты рухани байлығымыз // Газет-Социалистік қазақстан-3-бет-01.03.1964 ж.*

8. Центральный Государственный Музей КССР. Фонд.1308. Оп.2. Д.6. 2-3 б.
9. Жиренин Ә. Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары – Алматы, 1959. 266 бет.
10. Абайдың ақын ұрпағы: Ә.К.Ысқақов туралы. /Ә. Жиренин // Ленинишiл жас. – 1965. 26 дек. 3 б.
11. Жиренин Ә. Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845 – 1904) //Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы, 1971 ж., 127 – 130 бет.
12. Центральный Государственный Музей КССР. Фонд.1308. Оп.2. Д.28а. 27-28 б.
13. Аса қымбатты рухани байлығымыз. /Ә. Жиренин // Социалистік қазақстан. 1964 ж. I наурыз 3 б.
14. Матаев Х. Абайтану ғылымының білгірі // Абай журнал №3,2003 ж.37 – 41 бет.
15. «Абай әлемі» кітаптар топтамасы Әбіш Жиренин Шығармалары – Нұр – Сұлтан: Фолиант, 2020 – 496 б.

References:

1. Smolenskij N.I. Teoriya i metodologiya istorii. – Moskva: Izdatelskij centr «Akademiya», 2008. – S.141.
2. Zhirenchin A. Opera selecta. Almaty: Alash, 2003. 624 p.
3. “Proceedings of the Republican Scientific and Practical Conference ‘Scientific and Creative Legacy of A.M. Zhirenschin’. Semey, April 26, 2013 – 326 p.
4. Zhirenschin A. Ex libris historiae Kazakh. - Almaty : Kazakhstan, 1971. 178 p.
5. Zhirenchin A.M. Ex historia Kazakh libri. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 144 p.
6. Zhirenchin A. Magni Miraculi creatio // Journal-Prostor-№4-113-115 pages-1964
7. Zhirenschin A. Pretiosissimae opes spirituales // Newspaper-Socialist Kazakhstan-page 3-01.03.1964
8. Museum Civitatis Centralis USSR. Fund.1308. Op.2. D.6. 2-3 p.
9. Zhirenschin A. Abai et Magnae Democratae Russicae Revolutionis - Almaty, 1959. 266 p.
10. Abai generatio poetica: de A.K. /A. Zhirenschin // Leninist Iuvenis. 1965. 26 Dec. III p.
11. Zhirenschin A. Abai (Ibrahim) Kunanbayev (1845 – 1904) //Ex historia Kazakh librorum. Almaty, 1971, pp.
12. Museum Civitatis Centralis USSR. Fund.1308. Op.2. D.28a. pp. 27-28.
13. “Our Most Precious Spiritual Treasure.” / Ä. Zhirenschin // Socialist Kazakhstan. March 1, 1964, p. 3.
14. Mataev Kb. Peritus in Abai studiis // Abai emporium N. 3, 2003, pp. 37 – 41.
15. "Abai mundi" libri series Operum ab Abish Zhirenschin - Nur-Sultano: Folio, 2020 - 496 p.